

Vrijheid, gelijkheid en broederschap voor de Joden

De schoorvoetende integratie van Joden in Nederland

Joden werden lange tijd achtergesteld, ook in de Nederlanden. Eind achttiende eeuw maakten verlichte politici daar officieel een einde aan. Maar er bestond veel weerstand tegen gelijkberechtiging voor Joden, ook in de Joodse gemeenschap zelf.

Nederland wordt graag gezien als een vrijhaven voor degenen die waar ook ter wereld vervolgd worden wegens ras, geloof of politieke overtuiging. Deze reputatie dankt het onder meer aan de immigratie van de Joden in de zeventiende en achttiende eeuw. Die deed Amsterdam uitgroeien tot een van de belangrijkste Joodse centra in de wereld.

De eerste Joden, die zich in de zestiende eeuw in Nederland vestigden, waren op de vlucht geslagen voor de Spaanse en Portugese inquisitie. Wat later kwam een tweede stroom naar de Republiek, afkomstig uit Midden- en Oost-Europa. Deze immigratie van Hoogduitse Joden kwam echter pas goed op gang rond 1650, na de door een kozakkenleger aangerichte pogroms in Polen en Litouwen. Zij zou aanhouden tot ver in de achttiende eeuw. In tegenstelling tot hun lotgenoten uit Spanje en Portugal arriveerden de Duitse Joden over het algemeen berooid. Ook de aantallen liepen sterk uiteen: rond 1780 woonden in Amsterdam ongeveer vijfduizend Portugese Joden tegenover ruim dertigduizend Duitse Joden.

Hoewel de leefomstandigheden in de Republiek beter waren dan in andere delen van Europa, kregen de Joden hier te maken met diverse vormen van discriminatie. Zo genoten zij geen volledige burgerrechten. Iedere stad mocht zelf beslissen of zij hen wilde toelaten en onder welke voorwaarden. Utrecht hield zijn poorten gesloten en in Groningen waren Joden alleen welkom als zij twee keer zoveel belasting betaalden als andere ingezetenen. In de steden die de vestiging van Joden wel toestonden, waren eigenlijk alleen de rijke kooplieden echt welkom. Vooral op economisch gebied werden de Joden vele beperkingen opgelegd. Doordat de meeste gilden hun deuren voor hen gesloten hielden, konden zij gewone beroepen, zoals dat van winkelier of ambachtsman, niet uitoefenen.

Bijgevolg was de armoede onder de Joden veel groter dan onder andere bevolkingsgroepen. De zorg voor deze armen was een verantwoordelijkheid van de Joodse gemeenten. Het - dure - lidmaatschap daarvan was verplicht voor degenen die niet afhankelijk waren van de bedeling. De besturen van de Joodse gemeenten beschikten over een heel arsenaal aan disciplinaire maatregelen om kerkelijke afdrachten af te dwingen en eventuele overtredingen van Joodse leefregels te bestraffen.

'NEDERLAND DANKT ZIJN REPUTATIE VAN VRIJHAVEN ONDER MEER AAN DE IMMIGRATIE VAN DE JODEN IN DE ZEVENTIENDE EN ACHTTIENDE EEUW.'

Onder invloed van de verlichting ontstond in de tweede helft van de achttiende eeuw verzet tegen de diverse vormen van discriminatie in de Republiek. Joodse verlichtingsdenkers pleitten voor een volwaardige rol van Joden in de maatschappij. De achterliggende gedachte was dat een vruchtbaar onderscheid gemaakt kon worden tussen de politieke wetten van het Jodendom die hadden gegolden in de tijd dat de Joden nog over een eigen staat beschikten, en de godsdienstige wetten die hun betekenis ontleenden aan de inrichting van het persoonlijke leven. Alleen de laatste categorie zou voor de Joden in ballingschap nog concrete betekenis hebben. Daarmee verviel in principe het bezwaar tegen de verlening van burgerrechten.

De Franse Revolutie bood voor het eerst de mogelijkheid deze nieuwe ideeën in de praktijk te brengen. De idealen van vrijheid, gelijkheid en broederschap waren universeel en dus ook op de Joden van toepassing. Na de Franse verovering van de Republiek in 1795 konden deze idealen op Nederlandse bodem worden uitgedragen. Dat betekende onder meer het einde van de betrekkelijke zelfstandigheid van steden en gewesten.

Er traden nu grote veranderingen op. Het gelijkheidsideaal bracht allereerst een uniform rechtsstelsel, en daarmee ook de centralisatie van het bestuursapparaat. Een kleine groep Joodse intellectuelen maakte in woord en geschrift overal duidelijk dat een nieuwe tijd was aangebroken. Als vertegenwoordigers van het verlichte Joodse milieu behoorden zij tot de patriotten, een brede, hervormingsgezinde politieke stroming die het landsbestuur onder Franse regie hoopte te kunnen verbeteren.

Een van hen was de Amsterdamse Joodse arts **Hartog Lémon** (1755-1823). Tijdens de Bataafse Revolutie, aan het einde van de achttiende eeuw, behoorde hij tot de oprichters van Felix Libertate, een voornamelijk uit Joden bestaande patriottenclub die in Amsterdam ijverde voor de verlening van burgerrechten aan de Joden. Dat Joden aan de zijde van de patriotten stonden was allerm minst vanzelfsprekend, omdat het merendeel van de Joden sterk op de hand was van de door de Fransen verdreven stadhouder Willem V. Joden waren alleen al om die reden uitgesloten van de verkiezingen of van deelname aan gewapende burgerwachten. Felix Libertate moest zelfs als aparte sociëteit worden

opgericht, omdat de verlichte Joden in andere patriottenclubs niet welkom waren. Het mag een wonder heten dat strafexpedities van patriotten tegen de Joodse bevolking in deze periode uitbleven.

De oppositie tegen het verlenen van burgerrechten klonk ook door op landelijk niveau. In de Nationale Vergadering, zoals het parlement in die dagen heette, betoogden afgevaardigden met een graad in de theologie dat de Joden wel in aanmerking kwamen voor de Rechten van de mens, maar niet voor de Rechten van de Bataafse burger, omdat het hier immers een 'vreemde, inwonende stam' betrof.

Maar de oppositie haalde het niet. Lémon was medeondertekenaar van de brieven en nota's waarmee de Nationale Vergadering werd bestookt om duidelijk te maken dat de verlening van burgerrechten aan de Joodse inwoners een onvermijdelijk gevolg was van de scheiding van kerk en staat. Die campagne zou uiteindelijk succes hebben. Op 2 september 1796 stelde de Nationale Vergadering vast dat Joden deelden in alle rechten en plichten verbonden aan het Bataafse staatsburgerschap. Daarmee was de plaatselijke weerstand echter nog niet van de baan. In de praktijk bleek het decreet onuitvoerbaar door de onwil van de besturen van steden en van de Joodse gemeenten, die de ontbinding van hun organisaties vreesden, om mee te werken.

'HOEWEL DE LEEFOMSTANDIGHEDEN IN DE REPUBLIEK BETER WAREN DAN IN ANDERE DELEN VAN EUROPA, KREGEN DE JODEN TE MAKEN MET DIVERSE VORMEN VAN DISCRIMINATIE.'

Om duidelijk te maken dat er iets moest veranderen, vertaalde Lémon de Rechten van de mens in het Jiddisch, met de bedoeling deze te laten voorlezen in de synagoge. Maar daarmee haalde hij zich de vijandschap op de hals van de bestuurders van de Joodse gemeenten, die dat zagen als een ondermijning van hun gezag. Het conflict escaleerde, waarop de verlichte Joden een eigen gemeente oprichtten, waarvan Lémon enige tijd voorzitter was. Het kwam hem op ontslag te staan uit zijn functie van armendokter.

In 1797 slaagde Lémon erin een zetel te bemachtigen in de tweede Nationale Vergadering. Daar betoonde hij zich een groot voorstander van een verregaande centralisatie van het staatsapparaat. In januari 1798 steunde hij zelfs een met Franse instemming door de generaals Joubert en Daendels gepleegde coup met als doel de tegenstanders van deze centralisatie uit te schakelen. Dat bleek een fatale vergissing. Na een tweede militaire coup werd hij korte tijd gevangengezet en ten slotte op een zijspoor gemanoeuvereerd. Lémon zou gedurende de Bataafse en Franse tijd geen politieke functie meer bekleden en zich uitsluitend richten op medisch onderzoek en zijn werk als arts en kerkbestuurder.

In februari 1813 zou Lémon nog één keer het nieuws halen. Hij werd verdacht van een samenzwering tegen Napoleon. In werkelijkheid had Lémon zich slechts met enkele gelijkgezinden aan speculaties gewaagd over de vraag hoe een eventuele orangistische machtsovername na het vertrek van de Fransen kon worden voorkomen. Het toonde aan hoe geïsoleerd hij inmiddels was geraakt. De voorbereidingen voor een dergelijke machtsovername waren al in volle gang, met medewerking van zijn vroegere patriotse vrienden, die de bakens al lang hadden verzet.

'UTRECHT HIELD ZIJN POORTEN GESLOTEN VOOR JODEN EN IN GRONINGEN WAREN ZE ALLEEN WELKOM ALS ZE TWEE KEER ZOVEEL BELASTING BETAALDEN ALS ANDERE INGEZETENEN.'

Salvador Bloemgarten, lange tijd muzikrecensent van *NRC Handelsblad* en geschiedenisdocent aan het Spinozalyceum in Amsterdam, keert met zijn biografie over Lémon, getiteld *Hartog de Hartog Lémon, 1755-1823. Joodse revolutionair in Franse Tijd* terug naar een oorspronkelijke liefde. In 1953 studeerde hij bij de historicus Jacques Presser af op Felix Libertate, waarmee hij de achtergrond van Lémons biografie al in de grondverf zette. Bloemgarten vestigde zijn reputatie als biograaf met de levensbeschrijving van de vooraanstaande SDAP-politicus Henri Polak, die met de oprichting van de Algemene Nederlandse Diamantbewerkers Bond de beslissende impuls heeft gegeven tot de ontwikkeling van de Nederlandse vakbeweging.

Beide thema's hangen nauw samen met de sociaaldemocratische achtergrond van de auteur. Zij laten namelijk zien welke kansen zich in de Nederlandse geschiedenis voor maatschappijhervormers voordeden en welke psychologische gesteldheden daarbij een rol konden spelen. In het geval van Lémon was dat een rusteloos en opvliegend karakter in combinatie met een grote sociale beweging en een opmerkelijke welbespraaktheid. De biografie gaat niet alleen in op zijn politieke activiteiten, maar schetst ook zijn plaats in het verlichte Joodse milieu van die dagen en zijn werk als medicus. Daarbij wreekt zich weleens dat er nauwelijks dagboeken of brieven van Lémon bewaard zijn gebleven. In sommige gevallen raakt de lezer beter geïnformeerd over zijn omgeving dan over Lémon zelf. Het valt de biograaf niet aan te rekenen, maar het is wel jammer.

Hoe de burgerrechtenproblematiek van de Joden na het vertrek van de Fransen in november 1813 uiteindelijk werd opgelost, legt migratiehistoricus Bart Wallet uit in zijn proefschrift *Nieuwe Nederlanders. De integratie van de joden in Nederland, 1814-1851*. De kwestie werd urgent door de vele verzoekschriften van de Joodse gemeenten aan het nieuwe staatshoofd, koning Willem I, om de gelijkberechtiging weer ongedaan te maken. Dit was overigens niet zozeer ingegeven door ideologische

motieven, maar eerder door de behoefte van de bestuurders om hun gemeenten weer op de rails te krijgen zonder al te veel overheidsbemoediging. Willem I voelde er echter weinig voor de klok terug te draaien. Hij liet zich in dit geval adviseren door enkele Joodse ambtenaren en juristen die carrière hadden gemaakt in de Bataafse tijd.

‘OPMERKELIJK BIJ DE INTEGRATIE VAN DE JODEN IN HET JONGE KONINKRIJK IS DE ROL VAN DE TEGENWOORDIG ALOM VERGUISDE STAATSPEDAGOGIEK.’

Uiteindelijk besloot hij de Joodse gemeenten onder overheidscontrole te brengen door de installatie van een permanente adviescommissie bestaande uit verlichte Joden. In eerste instantie leek deze tijdelijk, met als enige taak erop toe te zien dat nieuwe huishoudelijke reglementen niet in strijd waren met de scheiding van kerk en staat. In 1817 ging de adviescommissie echter functioneren als dagelijks bestuur van het Israëlitisch Kerkgenootschap, de overkoepelende organisatie van Joodse gemeenten in Nederland, zonder haar adviserende taak in de richting van de overheid te verliezen.

Voor de Joodse gemeenten markeerde dit het begin van een integratiepolitiek die nog tot de jaren vijftig van de negentiende eeuw zou voortduren. Met behulp van nieuw Nederlandstalig religieus onderwijs- en instructiemateriaal moesten de Joden leren zich in het Nederlands uit te drukken. Tegelijk moest de hervorming van het curriculum van de godsdienstscholen meer ruimte scheppen voor het aanleren van maatschappelijk nuttige vaardigheden.

Dat de commissie haar werk kon doen, was vooral te danken aan het persoonlijke gezag van Willem I. De Nederlandse Joden kenden een lange traditie van Oranjegezindheid. Hoewel velen in 1813 hoopten dat de dagen van weleer zouden terugkeren, konden zij het niet opbrengen tegen de uitdrukkelijke wensen van de Oranjevorst in te gaan. De adviescommissie, die in 1817 de naam Hoofdcommissie tot Zaken der Israëlieten kreeg, zorgde er met haar gematigd en terughoudend optreden voor dat zij de conservatieve elementen in de gemeenschap niet tegen zich in het harnas joeg. De op instigatie van de Hoofdcommissie doorgevoerde vernieuwingen raakten de Joodse leefregels en wetten niet; ze lieten de traditie intact, en daarmee ook de verbondenheid met Joodse gemeenschappen over de grens.

Wallet komt tot de conclusie dat het Israëlitisch Kerkgenootschap in het koninkrijk een flinke sport lager op de maatschappelijke ladder stond dan de andere kerkgenootschappen. Dit kwam onder meer tot uiting in de financiële achterstelling van de rabbijnen en het Joodse godsdienstonderwijs. Dat neemt niet weg dat het beeld veel gunstiger was dan in andere landen. Vergelijkbare commissies in Duitsland kwamen bijeen onder voorzitterschap van een christelijke ambtenaar en hadden zeggenschap over de rabbijnen. In Nederland waren de rabbijnen autonoom en moest de commissie, voor elke beslissing met gevolgen voor het religieuze leven, zich verzekeren van de halachische (joods-wettelijke) ondersteuning van een of meer rabbijnen.

‘NA DE FRANSE VEROVERING VAN DE REPUBLIEK IN 1795 KON HET GELIJKHEIDSIDEAAL OP NEDERLANDSE BODEM WORDEN UITGEDRAGEN.’

De door Wallet en Bloemgarten in kaart gebrachte materie heeft tot nu toe onvoldoende aandacht gekregen. Vanuit een ideologisch oogpunt is ze namelijk moeilijk verteerbaar. De Joodse geschiedschrijving over ons land valt grofweg uiteen in drie categorieën. De liberale richting van een vooroorlogse auteur als I. Seeligmann beschouwt het burgerschap van de Nederlandse Joden min of meer als iets vanzelfsprekends, maar heeft er moeite mee te verklaren dat er zoveel verzet daartegen is geweest, ook in Joodse kring. Socialistische auteurs als Bloemgarten hebben wel oog voor het politieke activisme dat aan het succes van de emancipatie ten grondslag ligt, maar kunnen weer moeilijk overweg met het feit dat een deugdelijke sociaaleconomische basis voor de emancipatie in de Bataafse tijd lijkt te ontbreken. Zionistische auteurs als Jaap Meier en Joseph Michman weten op hun beurt uitstekend raad met het hardnekkige en langdurige verzet tegen de emancipatie van niet-Joodse zijde, maar kunnen niet verklaren waarom deze emancipatie niettemin een succes werd.

Dat laatste heeft natuurlijk veel te maken met het gedurende vele decennia gevoerde overheidsbeleid. Dat interesseerde echter tot voor kort niemand. Dat dit nu is veranderd, heeft mogelijk te maken met de integratieproblematiek die ons land inmiddels met een ongekende hevigheid bezighoudt. Daarbij vallen overigens vooral de contrasten op. De integratie van de Joden werd bijvoorbeeld mogelijk gemaakt door de invloed van het verlichtingsdenken in Joodse én in niet-Joodse kring. Dit valt moeilijk uit te leggen als een uitdrukking van multiculturalisme avant la lettre. Opmerkelijk is ook de rol van de tegenwoordig alom verguisde staatspedagogiek. Het Nederlandse staatsburgerschap gold als het product van een opvoedingsinspanning waarbij het aanleren van de Nederlandse taal en het aankweken van gevoelens van verbondenheid met het koningshuis een centrale plaats kregen toebedeeld.

Karl de Leeuw is historicus en als beleidsmedewerker verbonden aan de Amsterdam Professional School of Sciences.

Besproken boeken:

HARTOG DE HARTOG LÉMON, 1755-1823 - JOODSE REVOLUTIONAIR IN FRANSE TIJD
door **Salvador Bloemgarten**
Uitgeverij Aksant. Amsterdam 2007.
498 pag., € 39,90

NIEUWE NEDERLANDERS - DE INTEGRATIE VAN DE JODEN IN NEDERLAND, 1814-1851
door **Bart Wallet**
Uitgeverij Bert Bakker. Amsterdam 2007.
323 pag., € 24,95